

Inleiding

FRANS WILLEM LANTINK

Deze bundel is de weerslag en de uitwerking van het symposium *Heerlijkheden in Holland* van 16 december 2013 in de Janskerk, het publiekscentrum van het Noord-Hollands Archief, te Haarlem. Het was het vierde symposium van de Stichting Vrienden van het Noord-Hollands Archief rond een historisch thema annex archiefontsluiting. De teksten van deze symposia worden uitgegeven in een eigen thematische reeks bij Uitgeverij Verloren. Meer specifieke aandacht voor bijzondere archieven en collecties van de grote archiefrijksdom van het Noord-Hollands Archief was de eerste gedachte bij de symposia van de Vriendenstichting. Maar meteen bij het eerste symposium over wetenschapsarchieven in het Noord-Hollands Archief in 2009 was ook het contrapunt van de reeks getoont: het publiceren van beredeneerde archiefoverzichten,¹ een klassieke opdracht die in het digitale tijdperk ten onrechte in ongerede is geraakt.² Na het eerste symposium werd het perspectief nog verbreed: het meest nodig waren immers overzichten van gelijksoortige archieven bij een bepaald historisch thema die over verschillende archiefinstellingen verspreid waren – met archiefcollecties in het Noord-Hollands Archief uiteraard als eerste uitgangspunt en draaischijf van de vergelijking. Digitale zoekmachines van archiefinstellingen staan natuurlijk niet afgesteld op soortgelijke archieven elders. De geschiedenis van archiefvorming en archiefacquisitie is bovendien niet in alle gevallen logisch en consequent. Yvonne Bos-Rops van het Nationaal Archief (NA) en Herman Oost van het Noord-Hollands Archief (NHA) toonden het belang van nieuwe archiefoverzichten aan met de publicatie in deze reeks van hun geactualiseerde grote overzicht van alle politiek-bestuurlijke archieven van de hogere overheden in Holland – van de Graven in Holland, het Gewest Holland tijdens de Republiek en van de Hollandse provincie(s) en provinciale instellingen vanaf de moderne tijd tot aan de huidige tijd – die over verschillende archieven verspreid zijn, vooraan het NA en het NHA.³ Een nieuwe pendant van dit

1 'Overzicht van wetenschapsarchieven in het Noord-Hollands Archief te Haarlem', samengesteld door Godelieve Bolten, in: Frans Willem Lantink en Jaap Temminck (red.), *Wetenschapsarchieven in het Noord-Hollands Archief*. Publicaties van de Stichting Vrienden van het Noord-Hollands Archief 1 (Hilversum 2010), 83-110.

2 Zie voor het probleem van archiefoverzichten in het digitale tijdperk ook uitvoeriger: Frans Willem Lantink, 'Inleiding', in: Frans Willem Lantink en Boudien de Vries (red.), *Bedrijvigheid in Velsen in de lange twintigste eeuw. Geschiedenis en archieven*. Publicaties van de Stichting Vrienden van het Noord-Hollands Archief 4 (Hilversum 2017), 9-11.

3 Yvonne Bos-Rops en Herman Oost, 'Holland ontdekken: de archieven van graafschap, gewest en provincie(s)', in: Frans Willem Lantink en Jaap Temminck (red.), *Holland: geschiedenis en archieven van provincie(s) en gewest*. Publicaties van de Stichting Vrienden van het Noord-Hollands Archief 2 (Hilversum 2014), 71-115.

in 2014 gepubliceerde Hollandse archievenoverzicht verschijnt nu in deze bundel met een geheel nieuw overzicht – ook weer van de hand van Yvonne Bos (NA) en Herman Oost (NHA): een gerubriceerde lijst van de archieven van de bijzondere lagere bestuursvormen van voor 1798, de Hollandse heerlijkheden. Een primeur is hierbij de publicatie van een geheel nieuwe kaart van het Graafschap Holland met alle heerlijkheden door Rombert Stapel van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) uit Amsterdam.

Wat zijn heerlijkheden? Het graafschap en gewest Holland kende tot de *Staatsregeling voor het Bataafsche Volk* van 1798⁴ een in zijn grondbeginselen nog altijd (laat) feodale rechtsorde en was onderdeel van de afgetopte standenstaat van de Republiek. Daarbinnen vormden heerlijkheden, wat we nu in modern jargon zouden zeggen, de lagere overheid. Maar hun karakter was fundamenteel anders dan de gemeentelijke overheid van de moderne tijd. Heerlijkheden zijn een voorbeeld van de typische rechtsvormen van met name het platteland van het *ancien régime*,⁵ van het oude Europa van vóór de Franse Revolutie. Het waren ordeningsvormen uit een wereld van gereguleerde rechtsongelijkheid en manifestaties van een uitgesproken juridisch georganiseerde samenleving langs lijnen van verkregen privileges: ‘Een heerlijkheid is geen gebied, maar een complex van bestuurlijke, juridische en andere rechten in een nauwkeurig omschreven gebied’.⁶ Heerlijkheden zijn daarmee de kleinste vorm van de Überform van het Heilige Roomse Rijk (962–1806). Het oude Duitse Rijk was ook niet in strikte zin een territorium maar een (feodaal) rechtsverband. Het Rijk was geen staat en zelfs geen statenbond, het had geen onderdanen of zelfs een gesloten territorium.⁷ Het bleef tot het einde in 1806 in wezen een sacraal leenverband, in allerlei vormen van hoog tot laag. Een van de moeilijkste vragen van de geschiedenis van de vroegmoderne tijd is de transformatie – of verwording – van deze laat feodale ordening in relatie met allerlei nieuwe vormen van *Staatlichkeit*, die al dan niet naar moderne staatsvormingsprocessen of zelfs naar de moderne natiestaat vooruitwijzen. Met de steeds grotere afstand in de tijd wordt het oog scherper voor de eigenaardige fenomenologie van de staatsvormen en bestuurlijke praktijk van deze ‘overgangstijd’.⁸ Een opmerkelijk voor-

4 Alle heerlijke rechten werden afgeschaft door middel van artikel 24 van *Staatsregeling voor het Bataafsche Volk* (1798): ‘Alle eigenlijk gezegde Heerlijke Regten en Tituls, waardoor aan een bijzonder Persoon of Lichaam zou worden toegekend enig gezag omtrent het Bestuur van zaken in eenige Stad, Dorp of Plaats, of de aanstelling van deze of gene Ambtenaaren binnen dezelve, worden, voor zoo ver’ die niet reeds niet de daad zijn afgeschaft, bij de aanneming der *Staatsregeling*, zonder eenige schadevergoeding, voor altijd vernietigd’, <https://www.denederlandsegrondwet.nl/9353000/1/j9vvihlf299qost/vi42bzspswzn> (geraadpleegd 21 maart 2017).

5 Nog altijd een standaardwerk van de feodale organisatie van het platteland in de middeleeuwen is: Robert Boutruche, *Seigneurie et féodalité*, I. *Le premier âge des liens d’homme à homme* (Parijs 1968); Robert Boutruche, *Seigneurie et féodalité*, II, *L’Apogée (XIe–XIIIe siècles)* (Parijs 1970).

6 In de definitie van Yvonne Bos-Rops en Herman in hun bijdrage in deze bundel, p. 107.

7 Frans Willem Lantink, ‘Nieuw Licht op het “Oude Rijk”? Historiografische stellingnames rond het herdenkingsjaar van de ondergang van het Heilige Römische Reich Deutscher Nation 1806–2006’, *Tijdschrift voor geschiedenis* 120 (2007) 3, 366–380; Barbara Stollberg-Rilinger, ‘Die zeremonielle Inszenierung des Reiches, oder: Was leistet der kulturalistische Ansatz für die Reichsverfassungsgeschichte?’, in: Matthias Schnettger (red.), *Imperium Romanum – irregulare corpus – Teutscher Reichs-Staat. Das Alte Reich im Verständnis der Zeitgenossen und der Historiographie*. Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte, Abteilung für Universalgeschichte, Beiheft 57 (Mainz 2002), 233–247.

8 Maar de voorbeeldstudie van Gabriëls over de bestuursontwikkeling in de late Nederlandse Republiek blijft

beeld is de ontwikkeling van de stad Zürich van oorspronkelijke Duitse rijksstad naar een soevereine stadstaat. Deze trotse, ‘moderne’ republikeinse stad gebruikte echter alle oude vormen van feodaliteit om het omringende land tot ‘onderdanenland’ te maken.⁹ In Italië gebeurde soms ook het omgekeerde, vanuit Wenen werd de territoriale ontwikkeling en expansie van de stad Genua bewust gedwarsboomd door allerlei kleine oude Rijkslenen, die als een ijzeren ring om het stadsgebied lagen, nieuw leven in te blazen.¹⁰ In de Oostenrijkse erflanden bleef het systeem van de *Grundherrschaft* en *Patrimonialherrschaft* tot de hervormingen en onteigeningen van kerkelijk grondbezit onder keizer Josef II intact,¹¹ maar ook daarna bleef een grote versnippering van kleine jurisdicties bepalend en overheerste de continuïteit van het *ancien régime* tot in de negentiende eeuw, aanéengesloten grootgrondbezit werd alleen in Bohemen voor 1848 praktijk.¹²

Ook het systeem van de heerlijkheden ten tijde van de Nederlandse Republiek was alles behalve statisch. Een cesuur was de grote verkoop van heerlijkheden door de Staten van Holland in het begin van de achttiende eeuw. Ook verdween de oude adel na de Opstand meer en meer uit beeld, de zogenaamde aristocratiseringstheze van het Hollandse patriciaat wees op de toename van de aankoop van heerlijke rechten door de Hollandse regenten. Recent is deze oude discussie weer heropend ten aanzien van de Hollandse heerlijkheden door Maarten Prins in *Virtus. Jaarboek voor adelsgeschiedenis*.¹³ In het centrale artikel van deze bundel geeft Arjan Nobel (UvA) een historiografisch en historisch overzicht van de ontwikkeling van de Hollandse heerlijkheden, met het accent op de vroegmoderne tijd. Uit zijn historiografisch onderzoek wordt zichtbaar hoe recent pas de rechtsvorm van de heerlijkheden onderwerp van historisch onderzoek is geworden en hoeveel lacunes er nog zijn in dit onderzoeksterrein. Van de verschillende vormen van de Hollandse heerlijkheden wordt de betekenis en de (rechts)praktijk door hem besproken. Een belangrijk thema in zijn artikel is de duiding van de historische ontwikkeling en mogelijke transformatie van de Hollandse heerlijkheden. Een bijzonderheid van de Hollandse heerlijkheden was dat zij vrijwel overwegend gerechtsheerlijkheden waren (*seigneuries justicières*). De praktijk van de plattelandsrechtsbanken wordt zichtbaar gemaakt in de bijdrage van Jaco Zuijderduijn (Universiteit Lund). Hij toont aan dat, ondanks de juridische lappendeken van de Hollandse heerlijkheden, de rechtspraak op dorpsniveau goed werkte zonder al te grote regionale

helaas een zeldzaamheid in de Nederlandse historiografie: A.J.C.M. Gabriëls, *De heren als dienaren en de dienaar als heer. Het stadhouderlijk stelsel in de tweede helft van de achttiende eeuw* (Leiden 1989).

9 Thomas Maissen, *Die Geburt der Republic. Staatsverständnis und Repräsentation in der frühneuzeitlichen Eidgenossenschaft. Historische Semantik* 4 (Göttingen 2008).

10 Matthias Schnettger, “Principe Sovrano” oder “Civitas imperialis”? Die Republik Genua und das Alte Reich in der Frühen Neuzeit (1556-1797). *Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz* 209, *Beiträge zur Sozial- und Verfassungsgeschichte des Alten Reiches* 17 (Mainz 2006).

11 Helmuth Feigl, *Die niederösterreichische Grundherrschaft. Vom ausgehenden Mittelalter bis zu den thersianisch-josephinischen Reformen. Forschungen zur Landeskunde von Niederösterreich* 16 (Wenen 1964).

12 Ralph Melville, *Adel und Revolution in Böhmen. Strukturwandel von Herrschaft und Gesellschaft in Österreich um die Mitte des 19. Jahrhunderts. Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte* 95 (Mainz 1998).

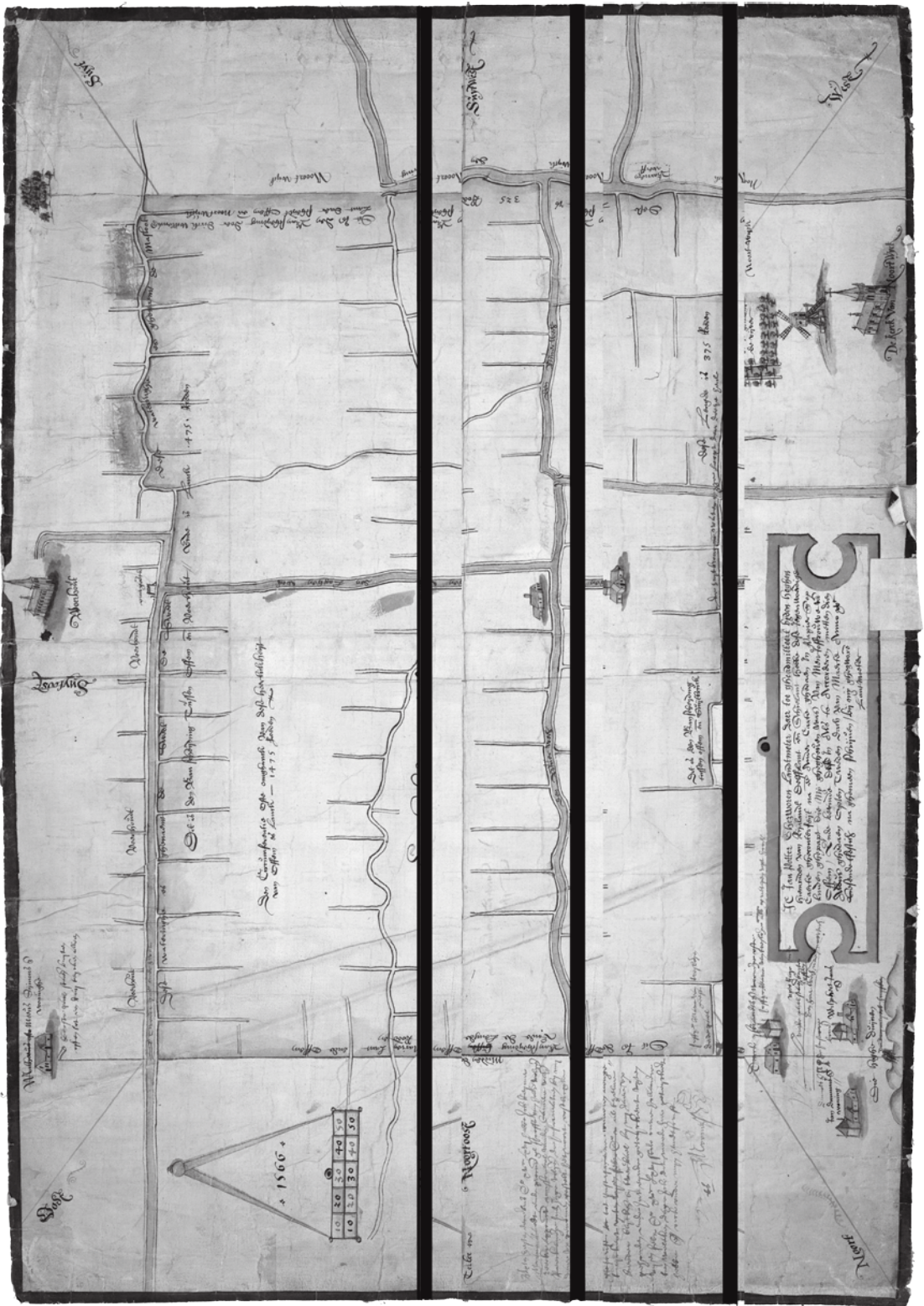
13 Maarten Prins, ‘Heren van Holland. Het bezit van Hollandse heerlijkheden onder adel en patriciaat (1500-1795)’, *Virtus. Jaarboek voor adelsgeschiedenis* 22 (2015), 37-61.

rechtsongelijkheid. Heerlijkheden waren niet alleen in bezit van de lagere adel – een voortbestaan van de oudste feodale wortels van het instituut – maar ook van de hoge adel en vorsten zelf. Een speciale casus behandelt Ada Peele: de verkoop en verdeling van heerlijkheden uit de boedel van stadhouder-koning Willem III met de Pruisische koning. Niet alleen individuele regenten, ook de steden in de Republiek kochten heerlijkheden, niet om prestige maar veeleer om hun bestuurlijke macht te versterken. Op basis van nieuw archiefonderzoek laat Jaap Temminck voorbeelden van ‘stadsheerlijkheden’ zien aan de hand van de politiek van de stad Haarlem om strategisch heerlijkheden op te kopen. Deze bundel sluit af met het archievenoverzicht van de Hollandse heerlijkheden. In het overzicht is waar mogelijk gestreefd de vindplaatsen te vermelden van de archieven van alle heerlijkheden die lagen in het gebied van het oude gewest Holland, volgens de grenzen van 1795. In het overzicht is de legenda van de kaart van het graafschap Holland met alle heerlijkheden geïntegreerd, dit laatste document is een coproductie van Yvonne Bos-Rops, Herman Oost en Rombert Stapel. De kaart van het graafschap Holland (1795) van Rombert Stapel is als bijlage bij deze bundel apart bijgevoegd en is een belangrijke correctie en cartografische innovatie ten opzichte van verouderd kaartmateriaal. Deze bundel hoopt in vele opzichten een aanzet tot verder onderzoek te zijn. Een vergelijking met alle heerlijkheidsvormen binnen de Republiek en daarnaast een internationale vergelijking zouden nieuwe perspectieven kunnen zijn.

CAARTE ENDE AFBEELDINGE DER HEERLYKHEID VAN ABBENBROEK 1701.

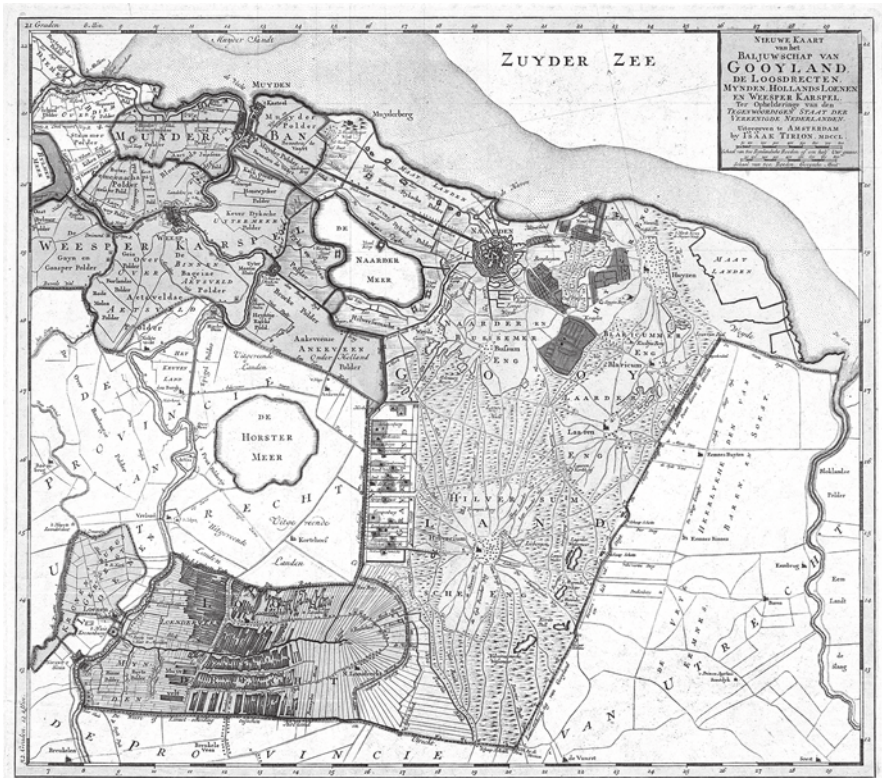

Afb. 1 Kaart van de heerlijkheid Abbenbroek. Jan Stemmers, naar ontwerp van A. Steyaart, 1701. (NA)

Afb. 2 Kaart van de heerlijkheid van Offem. Jan Potter, 2 maart 1566. (Kaartcollectie Binnenland Hingman, NA)

Afb. 3 Verkoop van de Pruisische heerlijkheden aan Willem V. Simon Fokke, 1754. (Rijksmuseum, Amsterdam)

Afb. 4 Nieuwe kaart van het baljuwschap van Gooyland, de Loosdrechten, Mijnden, Hollands Loenen en Weesperkarspel ter ophelderinge van den Tegenwoordigen Staat der Vereenigde Nederlanden, Isaac Tirion ca. 1750. (NHA)

